

KASTEELKATERN

Maart 2012 ■ jaargang 14 ■ nummer 36

COLOFON

Kasteelkatern is een uitgave van de Nederlandse Kastelenstichting en verschijnt 4 keer per jaar.

Redactieadres Kasteelkatern
Nederlandse Kastelenstichting
Markt 24
3961 BC Wijk bij Duurstede
T 0343-578995
F 0343-591403
E info@kastelen.nl
I www.kastelen.nl

Eindredacteur
dr. F. Vogelzang

Redactie
mevr. drs. J.M.M. Wielinga
mevr. drs. L.D. Wessels

Aan dit nummer werkten verder mee
drs. A. Haartsen
drs. B. Olde Meierink

Omslag: Buitenplaats de Paauw
in Wassenaar,
foto Peter van der Wielen, 2002.

Ontwerp: Nika Grafische Vormgeving
Vormgeving: Alphons te Beek

Druk: GVO grafisch bedrijf B.V.
Ponsen & Looijen te Ede
Oplage: 2000

De NKS aanvaardt geen verantwoordelijkheid voor ingezonden stukken en behoudt zich het recht voor om ingezonden stukken zonder opgaaf van redenen te weigeren. Aan alle artikelen wordt de meeste zorg besteed, maar de ervaring heeft geleerd dat desondanks fouten niet geheel te voorkomen zijn.

Kasteelkatern is een uitgave van de NKS en wordt gratis toegezonden aan de begunstigers en relaties van de stichting.

U kunt uw reactie of artikel sturen naar hierboven genoemd adres. Mocht u teksten uit deze uitgave willen overnemen, neemt u dan contact op met de redactie.

De uiterste datum voor het opleveren van kopij voor het volgende nummer is: 1 april 2012.

De volgende uitgave van Kasteelkatern verschijnt in mei 2012.

VAN DE REDACTIE

2012: het Jaar van de Buitenplaats

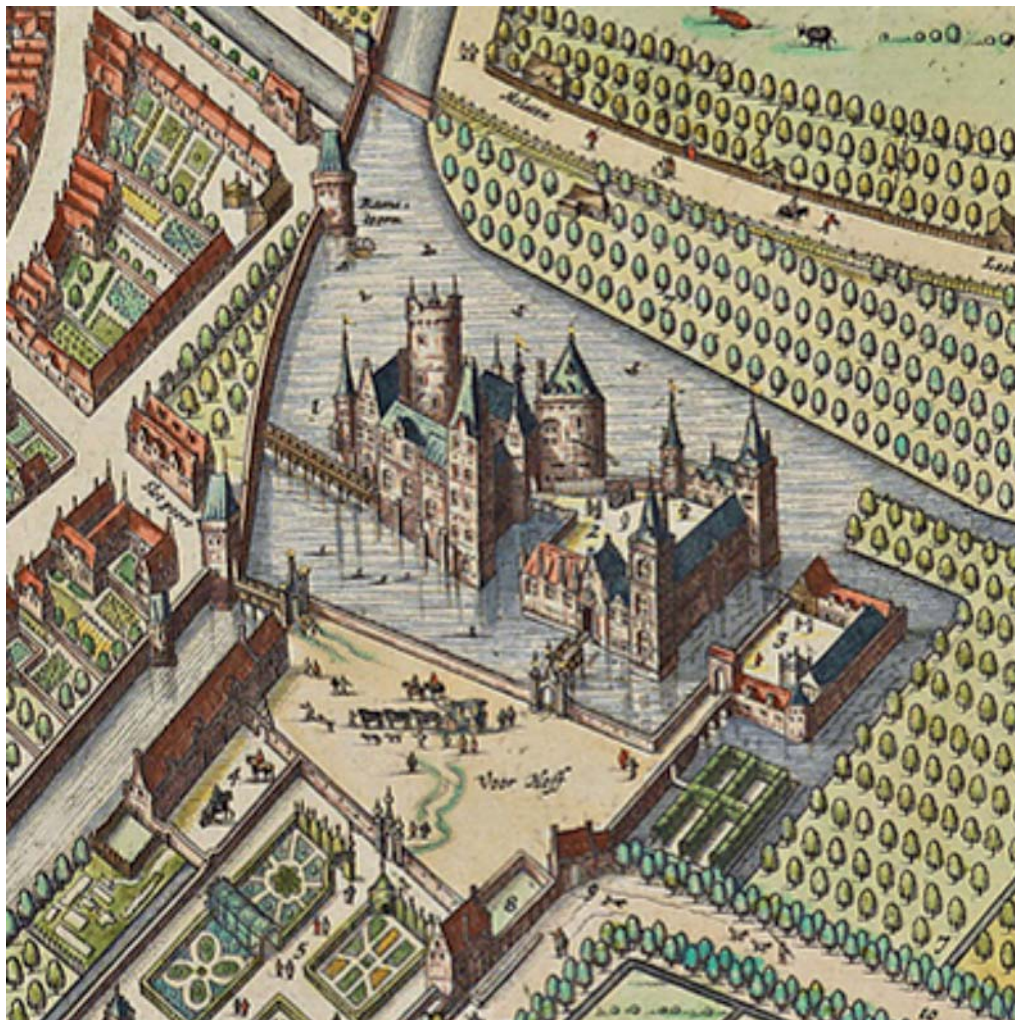
Op donderdag 29 maart 2012 wordt het Jaar van de Historische Buitenplaats geopend met een landelijke bijeenkomst op Kasteel Amerongen en in de Andrieskerk in Amerongen. Een jaar lang worden buitenplaatsen extra in de schijnwerpers gezet. Er hebben in ons land honderden buitenplaatsen gelegen en iedere Nederlander zal wel eens op een buitenplaats gewandeld hebben. Toch zijn deze monumentale combinaties van architectuur, geschiedenis en natuur als zodanig bij het publiek onbekend, omdat we ze vaak kennen als 'huis X', 'kasteel Y' of 'park Z'. Een buitenplaats is echter meer dan een huis of een grote tuin. Ze worden meestal omschreven als een monumentaal huis, dat samen met eventuele bijgebouwen één geheel vormt met de omringende tuinen of parkaanleg. Vooral vanaf de zeventiende eeuw werden in Nederland buitenplaatsen aangelegd.

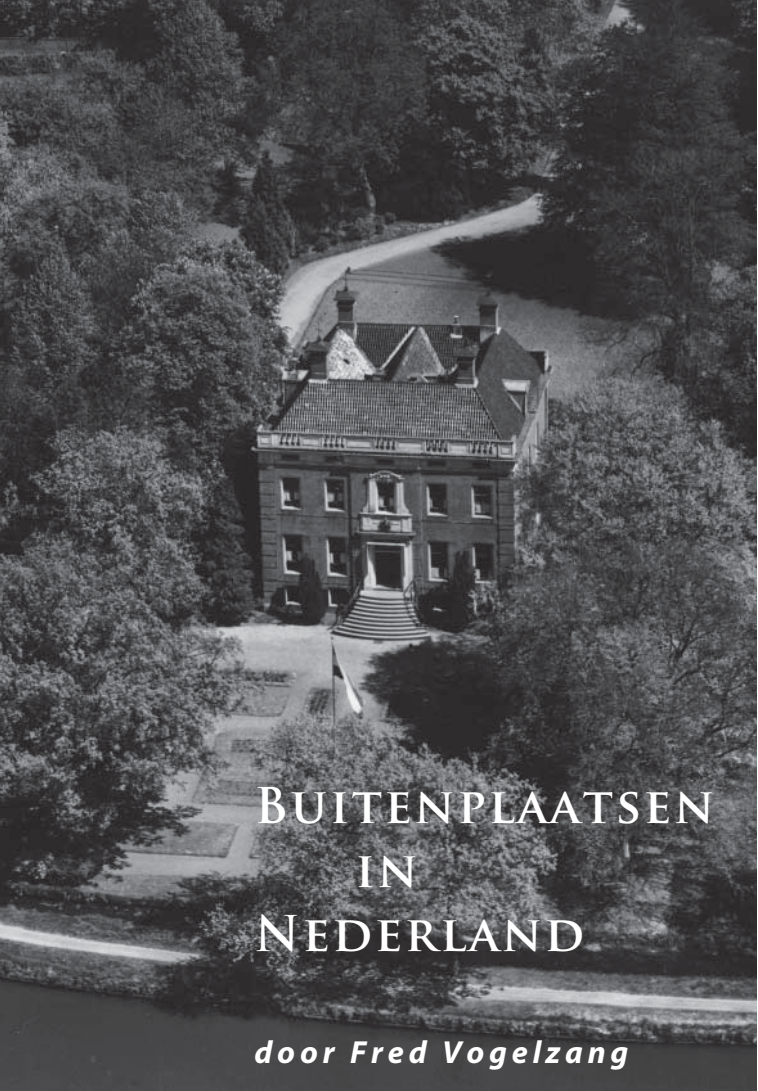
Ze zijn zeer bepalend geweest voor ons landschap. Veel van deze monumentale objecten zijn inmiddels verdwenen, al zijn elementen van de historische aanleg voor de goede verstaander nog in de omgeving herkenbaar.

Tijdens het Jaar van de Buitenplaats organiseren (particuliere) buitenplaatseigenaren, culturele instellingen, historische verenigingen, tal van overheden en instellingen activiteiten. Er zijn tentoonstellingen, symposia en publicaties over buitenplaatsen. Op 29 maart bijvoorbeeld wordt het boek 'De Buitenplaatsen en het Nederlandse Landschap' van Marina Laméris gepresenteerd.

Buitenplaatsen staan dit jaar ook centraal bij de Nederlandse Kastelenstichting. Zo staat de Dag van het Kasteel, 28 mei 2012, op Tweede Pinksterdag, in het teken van buitenplaatsen. Bovendien besteden we in dit jaar in elke Kasteelkatern aandacht aan buitenplaatsen.

Het kasteel van Culemborg en omgeving op de kaart van Blaeu (1649), heruitgegeven in het Stedenboek van Frederik de Wit (1698). Bron: Nationaal Archief.

BUITENPLAATSEN IN NEDERLAND

door Fred Vogelzang

Het woord buitenplaats is van redelijk recente datum: in de zeventiende en achttiende eeuw sprak men meestal over hofstede of spieker, wat de agrarische wortels van veel buitenhuizen nog eens benadrukt. De opkomst van de buitenplaats is een reactie op de opkomst van de steden. Zonder stedelijke cultuur geen vlucht uit de stad en geen contrast tussen buitengebied en bebouwde kom. De stedelingen zochten echter geen zuiver agrarisch bestaan, het was een geïdealiseerd beeld van het onbekommerde buitenleven, het Arcadische sprookje. Koeien waren mooi om naar te kijken, het melken deed de boerenbevolking.

Fred Vogelzang is
wetenschappelijk medewerker bij de NKS

Adel en kastelen

Veel buitenplaatsen kwamen voort uit kastelen. De adel, die vanaf de middeleeuwen kastelen op het platteland had bezeten, verbouwde deze versterkte huizen tot luxe buitenverblijven, nadat in de zestiende eeuw de militaire rol van het kasteel was uitgespeeld. Veel adellijke families bezaten eveneens grote woningen in de stad, maar hun relatie met het platteland was van een andere orde dan die van de nouveaux riches, die vanaf de zeventiende eeuw naar buiten trokken. Adellijke heren waren vaak ambachtsheer van een plattelandsdistrict, bezaten er al sinds mensenheugenis grond en speelden ook een sociale rol in de lokale gemeenschap: zij benoemden er de schout, de schepenen en functionarissen als de molenaar of de dominee. Onder edellieden was de jacht erg populair, het was lange tijd een adellijk privilege en een manier om zich maatschappelijk te onderscheiden. Ze bouwden soms kasteeltjes, die gezien hun weinig robuuste muurwerk minder als verdedigbaar huis waren bedoeld en eerder bijvoorbeeld als aangename uitvalsbasis voor jachtpartijtjes. Een voorbeeld is Schoonderbeek bij Putten. Dat komt in 1501 al in de bronnen voor en werd niet lang daarna door de hertog van Gelre aangekocht. Die liet zich zeer lovend uit over de prachtige gelegenheid tot jagen die de omgeving van zijn nieuwe kasteel bood. De geringe militaire waarde bleek in 1521, toen een rondtrekkende groep zeelieden het huis vernielde. De matrozen beschikten waarschijnlijk niet over zware wapens. Ook Kraayestein bij Geldermalsen was ongeschikt om een serieuze belegering te doorstaan. Dit huis, een vierkante toren op een eilandje, werd in 1595 gebouwd als uitdrukking van de maatschappelijke status van de nieuwe eigenaar, Emond de Gruyter, hofmeester van Philips van Hohenlohe. Een kasteel was een belangrijk symbool van de adellijke levenswijze. Hohenlohe was de echtgenoot van Maria van Nassau, een dochter van Willem de Zwijger. Rijkdom en status laten zien waren, behalve het aangenaam verpozen in de gezonde buitenlucht, belangrijke functies die een buitenplaats gemeen had met het kasteel. Dat komt nergens zo goed tot uitdrukking als bij die buitenplaatsen, die gebruik gaan maken van kasteelachtige bouwelementen, zoals torentjes, kantelen of ophaalbruggen.

Burgerij

De grote groei van het aantal buitenplaatsen is vooral zichtbaar na het begin van de zeventiende eeuw. Het is de grote ironie dat tijdens de tachtigjarige strijd tegen Spanje, de Nederlanden zich ontwikkelden tot een van de rijkste naties ter wereld. Onze Gouden Eeuw was dus een periode van oorlog. Toen eenmaal de directe oorlogsdreiging voor de noordelijke Nederlanden na 1609, toen het Twaalfjarig Bestand werd gesloten, verminderde, werd het wonen op het platteland ook onder de burgerij popu-

lair. Op een enkele excursie van Spaanse soldaten zoals in 1629 na, toen een inval over de Veluwe tot diep in Utrecht doordrong, bleef de strijd tegen landsheer Filips II beperkt tot het zuiden.

Het waren vooral de rijk geworden Amsterdamse kooplieden die zich een zomerhuis konden veroorloven. Ze vestigden zich langs de duinen, in de nieuwe droogmakerijen, rondom de hoofdstad en vooral langs de Vecht. Veel van de grond die ze voor hun luxe tuinen en parken verwierven, was afkomstig van kloosters, die na de Reformatie waren opgeheven. Veel uithoven – boerderijen die in bezit waren van kloosters – werden door de nieuwe eigenaren verbouwd tot buitenverblijf. Aanvankelijk deed men dat door huur of koop van zogenaamde herenkamers, een deel van een boerderij dat werd ingericht als zomerverblijf. Nadat de oorlogsdreiging steeds verder op de achtergrond raakte en het gevaar van plundering en brandstichting wegebde, durfden de stedelingen de oorspronkelijke boerderijen te verbouwen tot zomerhuis of zelfs geheel af te breken voor een imposant buitenhuis. Daar hoorde ook steeds vaker een prachtig aangelegde tuin bij, in die tijd vooral in de Franse stijl, met symmetrische lanen en hagen, perken en vijvers. De hagen omzoomden strak vormgegeven binnenruimten, waarin beeldengroepen en bloemborders ingewikkelde patronen vormden.

Niet alleen de in de handel rijk geworden kooplieden lieten buitenplaatsen aanleggen: fabrikanten, bankiers, regenten en renteniers volgden hun voorbeeld. Zeker in de negentiende eeuw zien we dat steeds meer industriëlen hun geld belegden in een prachtig zomerhuis. Voorbeelden zijn de familie Cazius uit Utrecht, rijk geworden in de cementfabricage, die zowel het huis De Oorsprong aan de Biltstraat als het iets verder op gelegen Sluishoef bezat en de Twentse familie Ten Cate, die het landhuis Bellinckhof bij Almelo bouwde.

Genieten van de natuur

De rijken ontvluchtten de drukte en de stank van de stad en brachten de zomermaanden graag door in de natuur. De natuuropvatting was toen heel anders dan de onze. Waar wij natuur opvatten als 'wilde, ongerepte' natuur,

zag de zeventiende-eeuwer daarin vooral 'onland'. Juist nuttig en bruikbaar landschap trok de mensen toen aan. Veel buitenplaatsen lagen in in cultuur gebrachte gebieden zoals de polders in Noord-Holland of de ontgonnen veengronden langs de Vecht. Pas aan het einde van de achttiende eeuw, onder invloed van de Engelse landschapsstijl, kwam een wat vrijere natuuropvatting in de mode en werden de zandgronden langs de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe populair. Daar werden vooral in de negentiende eeuw uitgestrekte parken aangelegd. Het gebied tussen De Bilt en Rhenen werd niet voor niets toen de Stichtse Lustwarande genoemd terwijl de zuidrand van de Veluwe een Gelders Arcadië vormde. Daar lagen buitenplaatsen zoals Bronbeek, dat in 1859 door eigenaar koning Willem III aan de Staat werd geschonken en enkele jaren later werd ingericht als militair invalidenhuis. Trokken de Amsterdammers vooral naar de duinen, de Beemster of naar de Vecht, de Utrechtse rijken lieten hun oog op het oosten vallen. Al vanaf het begin van de zeventiende eeuw kochten welgestelde Utrechtse herenkamers langs de Biltse Steenweg, een van de oudste bestrate wegen in ons land. Toen in het midden van de zeventiende eeuw niet alleen een kanaal langs deze straatweg werd aangelegd, de Zeistergrift, maar ook een gloednieuwe weg richting Amersfoort werd gepland, maakte deze regio een flinke economische boom door. Die waterweg was belangrijk, want ieder voorjaar werd een groot deel van de meubels op boten geladen en vanuit de stad naar het buitenhuis gebracht, om in oktober in omgekeerde richting te verhuizen. Dat werd aan het einde van de achttiende eeuw versterkt door de nieuwe Engelse tuinmode, waar het landschap van de Heuvelrug van nature goed in paste. Daar werden vooral in de negentiende eeuw uitgestrekte parken aangelegd. Aanvankelijk waren de zomerhuizen ongeschikt om er de winters door te brengen. Later werd het normaler om het hele jaar door de buitenplaats te bewonen. Niet alleen in het westen van het land verrezen buitenhuizen. Hendrik Royer, burgemeester van Zwolle, verkreeg aan

Vorige pagina: De buitenplaats Goudestein ontstond uit een boerderij, Gouden Hov. De rijke Amsterdamse koopman Johan Huydecoper verbouwde de boerderij tot buitenhuis. Hij ontpopte zich als projectontwikkelaar en liet in de omgeving van zijn Maarsse buiten een hele reeks buitenverblijven bouwen.

Linksboven: Het huis Schaffelaar in de achttiende eeuw, in rococo-stijl.

Rechts: Het zestiende-eeuwse kasteeltje Kraayestein door Jan de Beyer, gravure van A. Radigues.

Rechtsboven: Het neogotische Prattenburg bij Rhenen, een van de meest oostelijke buitenhuizen aan de Stichtse Lustwarande.

het einde van de zeventiende eeuw het buiten Soeslo en kocht er nog gronden bij. Die gebruikte hij voor de aanleg van een groot park. In Oost-Nederland werden zulke luxe zomerverblijven ook wel spiekers genoemd. Een zoon van Hendrik bouwde in 1815 een veel groter landhuis tegen de spieker aan, die toen werd gedegradeerd tot bijgebouw. Ook op de Veluwe verzezen dergelijke buitenplaatsen. Een telg uit een Dordts patriciërsgezicht, Lucas Willem van Essen, liet bij Barneveld een groot rococohuis bouwen, dat de naam kreeg van de lokale volksheld Schaffelaar. Dit huis werd in 1799 verwoest en na enkele decennia door de nieuwe eigenaar, Jasper baron van Zuylen, in neogotische stijl herbouwd. Zulke geschiedenissen zijn aan bijna alle buitenplaatsen verbonden. Meer dan drie eeuwen zijn er buitenhuizen gebouwd en verbouwd, in verschillende stijlen, door opeenvolgende eigenaren, die allen hun sporen in gebouw en park hebben nagelaten.

Mode

De parken trokken veel bekijks: er zijn veel reisverslagen van wandelaars die vol bewondering spreken over de prachtige natuur. Vele dichters hebben hun pen gescherpt op een beschrijving van de wonderschone dreven en het fraaie geboomte. Dat natuurgevoel was aan mode onderhevig en had niets te maken met het dagelijks leven op het platteland. Hoewel vele buitenplaatsen zijn begonnen als een boerderij, waar de stadse gast een herenkamer liet inrichten, ging het om aangenaam verpozen. De stadse gasten namen zeker niet de levenswijze van het platteland over. Ook als de herenkamer werd afgebroken en werd vervangen door een nieuw zomerhuis, werden architecten aangetrokken die in de steden of aan het hof hun sporen hadden verdiend. Niet voor niets lijken vele buitenplaatsen langs de Vecht wat betreft de bouwstijl van hun hoofdgebouw, op de grote huizen aan de Amsterdamse grachten. De status kwam tot uitdrukking in de keuze voor bouwstijl: neoclassicisme, rococo, neogotiek. Men liet zich niet inspireren door de oorspronkelijke boerderij of de lokale agrarische traditie. De stedelijke geneugten werden evenmin versmaad: kunstenaars wer-

den uitgenodigd, muzikanten traden op, gasten werden ontvangen en men genoot van copieuze maaltijden. De rijkdom werd getoond.

Tuinieren was een belangrijke hobby en in kassen werden exotische planten en vruchten gekweekt. Men legde de parken aan in wisselende stijlen, al naar gelang de tuinmode van dat moment. Een buitenplaats was er niet alleen voor het plezier: vaak stonden er op het landgoed enkele boerderijen, die voor inkomsten zorgden. Zo behoorde bij het Utrechtse landgoed Ewijckshoeve de boerderij Staalbergen, die onder alle eigenaren van de buitenplaats een agrarische bestemming hield. Pas aan het begin van de twintigste eeuw werd Staalbergen een kindertehuis.

Toen waren er al veel buitenplaatsen verdwenen. Dat kwam voor een deel omdat de grote complexen voor de bewoners financieel een grote last waren geworden. Oorzaak was een veranderend belastingregime, maar ook de stijgende loonkosten voor personeel. Verkoop werd echter niet altijd ingegeven door geldgebrek. Sommigen stootten hun buitenplaats af omdat er hoge prijzen voor werden betaald. Verschillende steden waren bezig met de aanleg van villawijken en woonbuurten en zochten dringend ruimte. Nogal wat parken van buitenhuizen werden in deze tijd verkaveld en volgebouwd met villa's of rijtjeshuizen. Het hoofdhuis bleef vaak bestaan en kreeg een nieuwe functie. Zo vestigden zich hoofdkantoren van bedrijven en banken graag in de statusverhogende buitenhuizen, wat vaak betekende dat een deel van de tuin plaats maakte voor parkeerterreinen en kantoren. Op die manier verdwenen veel parken van de Stichtse Lustwarande. Ook buitenplaatsen direct om de steden zijn door oprukkende verbouwing opgeslokt.

Gelukkig is er de laatste jaren veel meer belangstelling voor de erfgoedwaarde van buitenplaatsen en worden huizen en parken weer als een eenheid onder bescherming geplaatst. 2012 is uitgeroepen tot het Jaar van de Historische Buitenplaats, juist om extra aandacht voor dit belangrijke culturele erfgoed te vragen. Zowel in dit nummer van Kasteelkatern als in de komende afleveringen zullen we de geschiedenis van individuele buitenplaatsen over het voetlicht brengen. ■

Na de middeleeuwen werden veel kasteelheren geconfronteerd met het gegeven dat hun weliswaar gemoderniseerde voorvaderlijke kastelen niet meer aan de wensen van de modern en representatief wooncomfort voldeden. Tussen aangenaam adellijk buitenleven en de moderne eisen van verdediging was in de loop van de zestiende eeuw een discrepantie ontstaan. De belangrijkste kastelen waren in die tijd voorzien van hoge wallen en brede grachten waardoor het aangename 'buiten' landschap voorgoed aan het blik van de kasteelbewoners in de representatieve woonvertrekken was onttrokken.

Adriaan Haartsen is historisch geograaf bij bureau Lantschap. Ben Olde Meierink is wetenschappelijk medewerker bij de NKS

Inleiding

In Breda werd het eigenlijke kasteel alleen nog voor representatieve ontvangsten bestemd en waren de graaf en gravin vertrokken naar het Blokhuis, een representatieve woning op het zuidoostelijk bolwerk, vanwaar men een direct zicht had op de bijzondere tuin. In Vianen was in het midden van de zestiende eeuw voor de vrouwe van Brederode een buitenverblijf op ruime afstand van het kasteel Batestein gebouwd. Driekwart eeuw later hadden de Van Brederodes niet voldoende aan hun tuin op afstand, maar haalden ze de natuur naar hun prive-vertrekken toe. Een imposante geometrische tuin werd aan de voet van kasteelmuren gelegd en voor de bescherming werden er grote aarden wallen en rondelen opgeworpen. In het naburige en vergelijkbare Culemborg koos men ervoor de middeleeuwse infrastructuur in stand te houden en het aangename buitenplaatslandschap daar buiten aan te leggen.

Terwijl op de meeste plaatsen dit aangename 'buiten' landschap rond de grote kastelen is verdwenen of tenminste door hoge wallen aan het oog onttrokken, is het in Culemborg bewaard gebleven. Helaas is het kasteel zelf wel allang verdwenen.

Geschiedenis

De geschiedenis van het kasteel Culemborg gaat terug tot in het derde kwart van de dertiende eeuw. Toen bouwden de heren Van Beusichem uit het naburige Beusichem hier een ovaal kasteel met een grote ronde toren aan de smalle zijde, dat de Culenburg werd genoemd. Een broer van de bouwheer bouwde een vergelijkbaar kasteel in Vianen, ten zuiden van het stadje op De Bol. Terwijl in Vianen het kasteel werd vervangen door het kasteel Batestein aan de dijk, zou in Culemborg het kasteel tot in de vroegmoderne periode op de oorspronkelijke plek blijven. De bezittingen en het graafschap vererfden na de dood van de laatste vrouwe van Culemborg, Elisabeth van Culemborg, in 1555 naar de familie Van Pallandt, vervolgens in 1639 naar het gravenge-slacht Von Waldeck-Pyrmont en tenslotte naar de familie Von Sachsen-Hildburghausen. Hertog Ernst Frederik I von Sachsen-Hildburghausen verkocht het graafschap in 1720 aan de Staten van het Kwartier van Nijmegen. De in 1555 tot graafschap verheven heerlijkheid bleef een zelfstandige eenheid en werd in 1748 aan prins Willem IV van Oranje geschonken.

Culemborg was een vrijstaat. Het behoorde niet tot de Zeven Provinciën en het Gelderse recht was hier niet van toepassing. Het was een toevluchtsoord voor mensen die elders vervolgd werden of zich aan schuldeisers wilden onttrekken. 'Naar Kuilenburg gaan' betekende vroeger failliet gaan. In 1799 werden het graafschap en

de bijzondere positie opgeheven en werd Culemborg bij Gelderland gevoegd.

De ligging in relatie tot de waterhuishouding

Toen het kasteel in de dertiende eeuw werd gebouwd lag het zoals gezegd buitendijks in de uiterwaarden. De oudste bandijk lag ten zuiden van het kasteel en doorsneed een deel van het prestedelijke dorp. De huidige Slotstraat, Kattenstraat en Goilberdingerstraat volgen het tracé van deze eerste dijk. Door de aanleg van de Havendijk, de Oostdijk en de Korte Achterweg (nu Bakelbos geheten) kwamen het kasteelterrein en het noordelijke deel van Culemborg binnendijks te liggen. Eveneens kwam zo een deel van de oude bandijk binnen de stad te liggen. Eenzelfde situatie heeft zich voorgedaan in Vianen. Omstreeks 1360 werd de dijk opnieuw naar het noorden verlegd en kwam ook de Havendijk in de stad te liggen. Het kasteel werd dus al na een eeuw binnengedijkt, net als sommige andere kastelen in het rivierengebied die aanvankelijk in de uiterwaarden lagen.

Het kasteel

Het huidige kasteelterrein ligt ten noordoosten van de historische binnenstad en vormt de overgang tussen de oude binnenstad en het platteland dat hier tot bijna aan de stadsmuren reikte. Aanvankelijk dacht men dat het kasteel pas in 1370 werd gebouwd en dat er aan de westzijde van de stad een voorganger had gelegen. Dat bleek niet zo te zijn, toen opgravingen uitwezen dat het kasteel van Culemborg een eeuw ouder was dan gedacht. Wel is de aanwezigheid van een kasteel in de westelijke stadsmuur aangetoond, dat rond 1318 werd

gebouwd maar slechts een kortstondig leven was beschoren.

De Culemborg groeide uit tot een omvangrijk complex met een voorburch, de Nederhof, een hoofdburcht en diverse bijgebouwen. Op de kaart van Blaeu uit het midden van de zeventiende eeuw (p. 2) is de indeling goed herkenbaar. Vanuit de stad stak men de stadsgracht over en bereikte via een poort de Voorhof, een ommuurd plein. Aan de oostkant van dit plein lag de Dreefpoort, waardoor men de lanen en dreven rondom de Volencampen kon bereiken. Net buiten de poort lag een kaatsbaan. Een poortje aan de zuidkant van het plein gaf toegang tot de tuinen waarin in de zestiende eeuw een lusthuis was gebouwd. Aan de noordzijde vormden twee bruggen de toegang tot het bouwhuis met de stallen en tot de Nederhof. De Nederhof was door de Overste of Hoge Brug verbonden met de hoofdburcht. De omstreeks 1500 gebouwde Lange Brug gaf vanuit de hoofdburcht rechtstreeks toegang tot de stad. De hoofdburcht of opperhof is het oudste deel van het kasteel met de dertiende-eeuwse bebouwing op een onregelmatige vijfhoek met een grote ronde toren (de Witte Toren), een grote zaal, een keuken en een kapel. In de veertiende eeuw werden hier twee zware torens aan toegevoegd. De gebouwen van de Nederhof herbergden de grafelijke raad- en rekenkamer en de leenkamer.

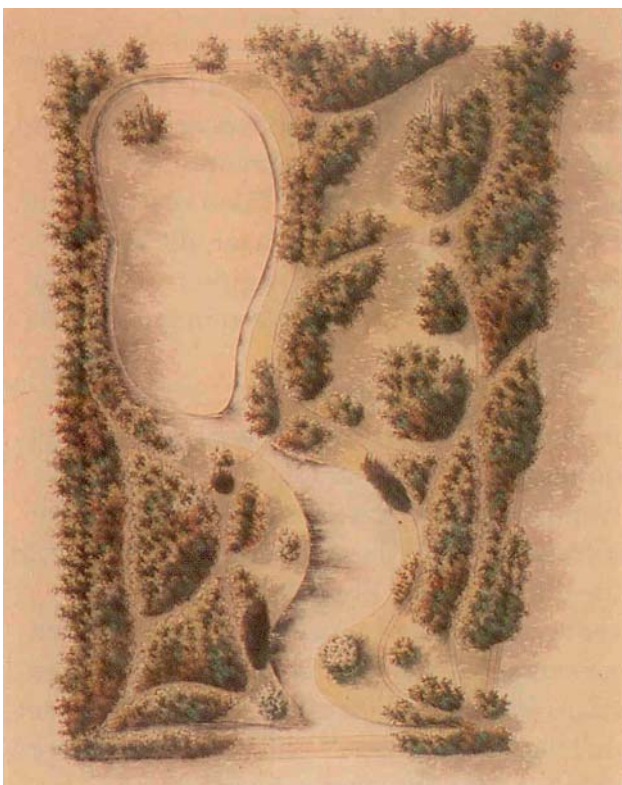
Na de dood van Elisabeth van Culemborg, de laatste telg uit het geslacht Van Beusichem/Van Culemborg, erfde Floris I van Pallandt het graafschap. Hij ging al in 1566 over tot het protestantse geloof. Het waslokaal in de

Linksboven: Ligging van het kasteelterrein (rood) in relatie tot de bandijken van de Lek in verschillende periodes.

Boven: Het kasteel van Culemborg, gezien vanuit het noorden, tekening van Roelant Roghman, 1647.

Links: Ontwerp van De Plantage door L.P. Zocher. De kaart is te zien in het Elisabeth Weeshuis.

dateert een kaart met een ontwerp voor een geometrische tuin ten zuiden van de boomgaard, maar die is waarschijnlijk nooit aangelegd.

De kaart is getekend door de Culemborger Huijbert (of Hubrecht) Aertsz. van Baden, sinds 1626 geadmitteerd landmeter bij het Hof van Holland en Westfriesland. Daarnaast was hij schout van het Culemborgse Broek en kerkmeester Sint Janskerk te Culemborg. Huijbert maakte, als landmeter, in 1631 een (topografische) kaart voor de bouw van een nieuwe wind-watermolen, boven de drie reeds bestaande watermolens langs de Vliet

Nederhof werd ingericht voor de protestantse eredienst, waar volgens de overlevering de eerste protestantse kerkdienst in Nederland plaatsvond. Toen een aanval van de koningsgezinde troepen dreigde, verliet Floris het graafschap en trok zich terug op zijn bezittingen in Duitsland. Het kasteel werd bezet door Spaanse troepen die tien jaar later uit de streek werden verdreven. In de zeventiende eeuw is het kasteel mede door de Franse bezetting in 1672-73 zo ernstig in verval geraakt dat herstel niet meer mogelijk was.

De grafelijke familie, die slechts af en toe in Culemborg verbleef, richtte toen het middeleeuwse klooster Mariënkroon in de stad in als nieuwe residentie (De Nieuwe Hof). De hoofdburcht werd in 1735 voor afbraak verkocht. Veel van de stenen en het puin zijn gebruikt om de Zuiderzeedijk bij Muiderberg te verstevigen, die door de paalworm ernstig was verzwakt. De gebouwen van de Nederhof zijn nog lange tijd in gebruik geweest, onder andere als raadskamer. In het midden van de achttiende eeuw, toen het graafschap in handen was gekomen van het Huis van Oranje, werd er in de gebouwen van de Voorhof en in de vroegere stallen een geweerfabriek gevestigd. De machines van de fabriek werden aangedreven door een watermolen, in beweging gebracht door Lekwater, dat bij hoog water via de slotgracht naar het zuiden (en uiteindelijk in de Linge) stroomde. De fabriek heeft gefunctioneerd van 1769 tot 1812. De verdere sloop van de Nederhof en de andere gebouwen vond plaats in de negentiende eeuw.

Ten zuiden van de Voorhof lagen de tuinen. De kaart van Blaeu laat een ommuurde tuin zien met geometrisch ingerichte bloemperken en een boomgaard. Uit 1633

omtrent de 'Ackoysen wech' gelegen, op land van Aert Goossens, burger van de stad Culemborg. In 1633 maakte hij een ontwerp van een kruidhof bij het kasteel te Culemborg, bestaande uit drie gekleurde schetsen en een aanzichtstekening. In de achttiende eeuw werd er op het kasteelterrein een nieuwe tuin aangelegd, een eeuw later gevolgd door een theetuin met theehuis. Het theehuis (1846) is recent gerestaureerd. Diverse parkbomen, waaronder een monumentale rode beuk, zijn nog aanwezig. Rond 1900 zijn delen van de vroegere tuin bebouwd, onder andere met de huizen op het Voorburg. Op het terrein van de vroegere stallen staat de villa Casa Blanca uit 1909, tegenover het landhuis van de rentmeester van de domeinen uit 1908. Vanaf 1985 zijn delen van de fundamenteën van het kasteel opgegraven en geconsolideerd en wordt het terrein geleidelijk ingericht tot een cultuurhistorisch stadspark.

De Vier Dreven en de Plantage

Ten oosten van het kasteel zijn fraaie dreven aangelegd. De Vier Dreven omsluiten het gebied De Volencampen, dat tot de grafelijke bezittingen behoorde en lange tijd in gebruik is geweest als veulenweide. De Oude Dreef (de huidige Waldeck Pymontdreef) dateert al uit de tijd

Linksboven: Kaart van Culemborg en omgeving door F.W. Conrad (ca 1790). De lanenstructuur aan de oostkant van de stad, met het Rondeel, is op de kaart duidelijk te herkennen. Bron: Beltjes en Schipper, 1988.

Rechts: Het Rondeel is omstreeks 1640 aangelegd als wandelpark bij het 'speelhuis' De Bol.

van Elisabeth van Culemborg, waarvoor een deel van de Achterweg (de oudste bandijk) is rechtgetrokken. Aan de noordkant sluit de fraaie rechte laan mooi aan op de kronkelige Achterweg. De overige dreven zijn aangelegd in de eerste helft van de zeventiende eeuw. De ontwerp-tekening uit omstreeks 1630 is bewaard gebleven. Opdrachtgever was graaf Floris II van Pallandt. Volgens de tekening bestond de Oude Dreef toen al en was de zuidoostelijke (nu Elisabethdreef) net aangelegd. De beide andere dreven (Wilhelminadreef en Lange Dreef) zijn op de kaart aangegeven als 'Nieuwe afgepaelde Dreef'. De zuidwestelijke dreef (Lange Dreef) vormde de verbinding met het verder oostelijk gelegen lanenstelsel van het Rondeel en het 'speelhuis' De Bol.

Langs de Wilhelminadreef ligt de Plantage. De eerste aanleg dateert van 1779 (Oude Plantage) en 1785 (Nieuwe Plantage). Het park besloeg een rechthoekige ruimte en bestond uit bos, een lanenkruis en slingerpaadjes. In 1828 werd het park verkocht aan de stad Culemborg. Een nieuw ontwerp voor het park kwam tot stand in 1850, van de hand van L.P. Zocher. Het werd gerealiseerd als werkverschaffingsproject en is sindsdien nauwelijks veranderd. Het is een mooi negentiende-eeuws wandelpark met bospartijen, vijvers, bosschages en fraaie wandelpaden.

Het Rondeel en buitenplaats De Bol

Het Rondeel is omstreeks 1640 aangelegd als wandelbos door graaf Philips Theodoor van Waldeck Pyrmont, die na de dood van Floris II van Pallandt het graafschap had geërfd. Nicolaas van Geelkercken tekende een kaart van de toenmalige situatie en een kaart waarop hij de lanenstructuur ('de Kruysalleeën') inschetste. In het verlengde van de centrale noord-zuidlaan liet de graaf een speel- of zomerhuis (De Bol) bouwen. Het huis kwam te liggen op een hoogte, die toen de Kerswerff op Redichem werd genoemd. Een kerswerf is een gebruikelijke naam voor een motte. Na de Franse bezetting in 1672-73 was het buitenhuisje De Bol zo bouwvallig geworden dat het moest worden afgebroken. De omgrachting is nog aanwezig. Het perceel waarop het huis heeft gestaan kwam in 1860 in handen van het rooms-katholieke kleinseminarie in Culemborg, die er een recreatieverblijf voor de studenten liet bouwen. De villa werd Tusculum genoemd. In 1888 is het huidige huis gebouwd. Het verloor haar functie als buitenverblijf toen het kleinseminarie in 1935 verhuisde naar Apeldoorn. Tegenwoordig is het een woonhuis.

De aanleg van Het Rondeel is bewaard gebleven. Het is een vierkante ruimte, omgeven door lanen, met een lanenkruis en een cirkelvormig bosje in het midden, op het kruispunt van de lanen. De lanen waren vroeger geplant met iepen, op de tussenliggende percelen waren

fruitbomen geplant. De aanleg van het Rondeel is uniek in ons land, vooral door de cirkelvormige ruimte in het midden. Was het de bedoeling om hier een buitenhuis te bouwen? Hoe het ook zij, Het Rondeel is een bijzondere ruimtelijke structuur.

Het kasteel van Culemborg is een prachtig voorbeeld van een middeleeuws verdedigbaar huis, dat werd omgevormd tot een buitenplaats. Nog veel restanten sieren de stad. ■

Literatuur

- Beltjes, P.W.J., z.j. Wat is er bekend over Culemborg vóór 1318? Een historisch-topografische verkenning met een aantal vragen. Intern rapport Gemeente Culemborg.
- Beltjes, P.W.J. & P.W. Schipper, 1988. *Culemborg, beeld van een stad*. Culemborg.
- Haartsen, Adriaan, Ben Olde Meierink, Karen Veenland - Heineman, Wesley van Breda & Klaas Jan Wardenaar, 2011. *Cultuurhistorisch effectrapport van het project Culemborg aan de Lek*. Haaften, Lantschapsstudies 110.
- Haartsen, A.J. & J.D.H. Harten, 2010. Rivierkleilandschap. In: Barends, S. (red), *Het Nederlandse landschap: een historisch-geografische benadering*. Utrecht. pp 114-131.
- Heunks, E., 2007. Gemeente Culemborg, toelichting op de archeologische verwachtingskaart. Amsterdam. RAAP-Rapport 1438.
- Hoek, W.Z., 2003. Het Bakelbos. (Niet gepubliceerd).
- Horsten, Frits, 1972. Culemborg in de late Middeleeuwen. Scriptie Universiteit van Amsterdam.
- Merkelbach, H.P.J.E., 2000. De grenzen van het graafschap Culemborg in de 17e eeuw. In: *De Drie Steden*, jrg. 21 nr. 3.
- Renes, Hans, 1982. Culemborg en omgeving. In: *Geografisch Tijdschrift*, Nieuwe reeks XVI nr 5.
- Voet van Oudheusden, A.W.K., 1753. *Historische Beschryvinge van Culemborg*. Utrecht.

over de geschiedenis van het gebouw. In het begin van de twintigste eeuw traden nieuwe ideeën aangaande het restaureren van monumenten op de voorgrond. Ze werden onder andere vastgesteld in 'grondbeginselen' van de (later Koninklijke) Nederlandsche Oudheidkundige Bond. Grote verantwoordelijke voor de nieuwe richtlijnen was Jan Kalf. Zijn visie was 'Behouden gaat voor vernieuwen'. Kalf zette zich af tegen het 'terugrestaureren' en wilde de historische groei van het monument zichtbaar laten of maken. Voor de gedeelten van het monument die verloren waren gegaan, gaf hij de voorkeur aan moderne architectuur. Deze nieuwe visie bleek na 1945 niet bepalend. Het terugrestaureren had een extra impuls gekregen door nieuwe technieken, die het mogelijk maakten monumenten te herstellen in oude luister. Moderne aanvullingen dienden zich bovendien dienstbaar te maken aan het monument. Behalve over restauratie publiceerde Jan Kalf ook over de bescherming van monumenten in tijden van oorlog. In 1938 stelde hij een lijst samen van gebouwen, die extra aandacht bij oorlogsdreiging zouden moeten krijgen. Er stond geen enkel kasteel op deze lijst! Kalf beperkte zich tot kerken en stadspoorten, alleen de koninklijke paleizen hadden er een plekje op veroverd. En dat terwijl het Muiderslot en het kasteel van Breda direct in de gevechtlijn lagen bij een eventuele vijandelijke aanval. Kalf zelf had bovendien aangegeven, dat kastelen als Hoensbroek, Doornenburg, Loevestein, Middachten, Twickel en slot Assumburg gevrijwaard moesten blijven van inkwartiering of bezetting. Toch staan deze kastelen evenmin op de lijst. Misschien was er de verwachting dat de particuliere eigenaren van deze kastelen zelf de nodige voorzorgsmaatregelen zouden treffen.

Kalf had kunnen weten dat kastelen bedreigd erfgoed waren, niet alleen door oorlog. In 1937 was het van jhr. dr. E. Nispen tot Sevenaer, later directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die voor het eerst een noodoproep deed in zijn artikel 'De Nood onzer Kastelen'. De afnemende inkomsten uit grondbezit en de stijgende belastingen waren belangrijke oorzaken

van deze nood. Voordat hier echter iets mee gedaan kon worden, brak de oorlog uit.

Oorlog en ontvijanding

Tijdens de Tweede Wereldoorlog gold er geen wetgeving voor het beschermen van monumenten. Wetinitiatieven waren afgeketst op de weerstand tegen de beperking van het eigendomsrecht. Na de capitulatie werd wel vastgesteld, dat zonder de toestemming van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg er geen afbraak- of herstelwerkzaamheden mochten worden gedaan en in 1950 werd de Tijdelijke Wet Monumentenzorg aangenomen. Het duurde tot 1961 voordat er een definitieve Monumentenwet van kracht werd. De Nederlandse kastelen en buitenplaatsen hadden door tien jaar crisis en vijf jaar oorlog, zware klappen te verduren gekregen. Dat was een van de redenen voor de oprichting van de Nederlandse Kastelenstichting op 28 november 1945 door de regering. Ze streefde naar het behoud van de Nederlandse kastelen. Een aantal kastelen was zo vervallen dat restauratiekosten hoog opliepen en ze daarom voor slechts één gulden werden overgedragen aan een gemeente of stichting. De NKS kreeg ook een praktische opdracht. Via het Besluit Vijandelijk Vermogen waren diverse kastelen door de Staat geconfisqueerd. De NKS moest voor deze objecten een passende bestemming vinden. Duitsers hadden hun vermogen aan de Nederlandse Staat moeten afstaan. Pas na een ontvijandingsverklaring konden ze dit terugkrijgen. Daarvoor waren echter zulke harde bewijzen voor positieve verzetsdaden nodig, dat het meestal leidde tot afwijzingen of slepende rechtszaken. Toch gebeurde het een enkele keer dat een Duitser uiteindelijk 'ontvijand' werd. Een voorbeeld is Von Pelser Behrensberg, gewezen eigenaar van kasteel Lemiers te Lemiers. In 1944 werd hij door een Duits Volksgerecht ter dood veroordeeld omdat hij geweigerd had om Aken te evacueren. Direct na de oorlog werd al zijn bezit, waaronder Kasteel Lemiers, door de Nederlandse

Links: Coelhorst, foto van G.L. Hasseleij Kirchner, 1892.

Boven: Coelhorst na de oorlog. Foto Phons Schellart, 1958.

Staat ingenomen. Vele malen poogde hij vergeefs een ontvrijdingsverklaring te bemachtigen. Met hulp van een Maastrichtse advocaat verkreeg Von Pelsers Behrensberg in 1952 eindelijk een gunstige uitspraak. Om zijn kasteel weer in handen te krijgen volgde echter opnieuw een langdurig proces.

Herstel of consolidatie

In 1955 kwam de NKS met de publicatie *Kastelen in nood*. De stichting vroeg aandacht voor de zorgelijke staat van de Nederlandse kastelen en buitenplaatsen. Zij streefde met overheidssubsidies en particuliere giften naar de instandhouding van het kasteelbezit. Herbestemming was hierbij het sleutelwoord, aangezien vele particulieren, vooral na de oorlog, niet meer over de nodige financiële middelen beschikten om hun kasteel te kunnen onderhouden. Daarbij moest zo min mogelijk het karakter aangetast worden: toepassingsvoorbeelden zijn musea, centra voor culturele bijeenkomsten, ontvangsten, vergaderingen en rusthuizen. Extra moeilijk was het voor de vele door oorlogsgeweld beschadigde kastelen en buitenplaatsen.

In augustus 1946 werd het College van Advies inzake door Oorlogsgeweld Beschadigde Monumenten ingesteld om te beoordelen welke gebouwen in aanmerking kwamen voor herstel en welke volgorde daarbij gehanteerd moest worden. Kerkgebouwen, woonhuizen, raadhuizen en molens kregen duidelijk voorrang op kastelen en buitenplaatsen. Het gevolg was voortgaande verloedering en dat leidde alsnog vaak tot sloop. Een kasteel eigenaar had recht op een uitkering van 10.000 gulden voor noodherstelwerk, maar slechts weinig particuliere eigenaren beschikten over de middelen om hun kasteel of buitenplaats verder te herstellen. Ook vanuit het Rijk was er weinig te verwachten. Pas door het aantrekken van de economie in de jaren vijftig kwam daar enige verandering in.

In plaats van een restauratie werd soms gekozen voor het consolideren van de ruïne. Soms was dat uit symbolische motieven, omdat gekozen werd om de ruïne in stand te houden als herinnering aan het lijden van de oorlog, maar vaker was het noodgedwongen. Het geld voor een restauratie ontbrak en om verder verval tegen

te gaan, werden de resten geconsolideerd. Soms, zoals bij Nederhemert, volgde dan later alsnog een restauratie.

Al in het tweede jaar na de oorlog moest de Nederlandse Kastelenstichting erkennen dat het onmogelijk was om alle verwoeste en zwaar beschadigde kastelen te restaureren. Schaarste aan beschikbare middelen en materialen en vooral tekort aan fondsen bij overheid en particuliere eigenaren dwongen tot kiezen. Het belangrijkste streven werd het behoud van het nog bestaande en restauratie van die kastelen, 'welker verlies een zeer grote leemte zou achterlaten' (Jaarverslag NKS 1947, p.2). Hierbij moeten we denken aan kastelen met grote historische waarde, een publieke functie of die eigendom waren van het Rijk. Vooral particuliere eigenaren kregen in deze eerste naoorlogse jaren weinig steun.

Uit het NKS-Jaarverslag van 1947 valt op te maken dat op herbouw van Windesheim te Windesheim, Bingerden te Angerlo, Schuilenburg te Terborg, Hemmen te Hemmen, Doornenburg te Doornenburg, Geysteren te Geijsteren en Bleyenbeek te Afferden toen al niet meer werd gerekend. Ook het herstel van kastelen als Doorwerth te Doorwerth, Blitterswijk te Blitterswijk, Nederhemert te Nederhemert, Zuylestein te Leersum en Groot Kasteel te Deurne zag men somber in. Als alternatief werd geopperd op de plaats van bepaalde verwoeste of zwaar beschadigde kastelen een ander gebouw te plaatsen. Zo had men het plan om op Windesheim, Geysteren en Bingerden te zijner tijd een kleinere woning te plaatsen, die de historische plaats van het oude kasteel markeerde en als nieuw middelpunt van het landgoed kon fungeren.

Toch reconstructie

Het herstel van de oorlogsschade werd vanuit het Rijksbureau van de Monumentenzorg door een viertal

rayonarchitecten begeleid. Deze architecten waren: E.A. Canneman, D.J. van Iperen, C.J.M. van der Veken en D. Verheus. Ze hadden veel invloed op de restauratieplannen. Zo is in vele restauraties een duidelijke 'onstuitbare lust tot reconstructie' zichtbaar die door bijvoorbeeld Canneman en Verheus werd aangehangen. Ze werden beïnvloed door prof. dr. W. Martins uitgave *Herleefde schoonheid* uit 1943. Pas na de bevrijding werd het boekje op de markt gebracht. Het werd toen door de nieuwe generatie architecten gebruikt als handwijzer voor de 'Rijksrestauratiestijl' (Meischke 1995, p. 2). Negentiende-eeuwse verbouwingen werden door hen gezien als 'verminking' en 'aantasting' en dienden plaats te maken voor een middeleeuwse verschijning, waarbij in materiaalgebruik op het patina en het karakter van het bestaande werk werd aangesloten. Belangrijk leidsman bij deze aanpak was Hendrik van Heeswijk, architect bij het Rijksbureau van de Monumentenzorg en één van de vertrouwelingen van Jan Kalf. Van Heeswijk bracht eerst zorgvuldig alle bouwsporen in kaart, waarop hij vervolgens de restauratie baseerde. Al tijdens de oorlog reconstrueerde hij de Doornenburg (1937-1942) en Huis Bergh (1939-1942).

Sloop of restauratie?

Ondanks dat kastelen en buitenplaatsen in de eerste jaren na de oorlog geen subsidies verleend kregen, bemoeide het Rijksbureau zich toch met de plannen van de kasteel eigenaren. Dit komt voort uit het gegeven dat veel kastelen een rijksmonument waren. Soms, zoals bij kasteel Zuylestein, stemde het Rijksbureau in met de sloop, maar vaker ging het voor behoud. Direct na de oorlog werd regelmatig gekozen voor de bouw van een nieuw huis op bestaande fundamenteën. Een voorbeeld is buitenplaats Coelhorst bij Amersfoort. Bij de buitenplaats Egheria in Oldenzaal werd er zelfs in 1948 al overgegaan op de bouw van een totaal nieuw landhuis. Hiermee waren minder kosten gemoeid, ook al omdat er geen bouwhistorisch onderzoek nodig was. De meeste restauraties van kastelen en buitenplaatsen vonden pas tien tot twintig jaar na de oorlog plaats. Goede voorbeelden hiervan zijn onder andere kasteel Lunenburg, waar pas in 1968 werd aangevangen met de reconstructie van de woontoren. Bij kasteel Nederhemert werd zelfs pas in 2001 overgegaan tot de res-

tauratie. Niet alleen het geld was een hindernis, soms werkte de eigenaar niet mee met de plannen die het Rijksbureau voor de Monumentenzorg had opgesteld. Een uitzondering is de reconstructie van kasteel Doornenburg. Het bewijst het belang van goede connecties. In 1955 al kreeg de Stichting tot Behoud van den Doornenburg de nodige subsidies om over te kunnen gaan op de restauratie van het kasteel. Dit terwijl menig ander monument nog altijd niet beschikte over de benodigde subsidies. De toenmalige directeur van het Rijksbureau, E. van Nispen tot Sevenaer, was één van de leden van de Stichting die zich inzette voor het behoud van Doornenburg.

Bij de reconstructies van kastelen en buitenplaatsen blijkt er geen eenheid in aanpak. Bij elk kasteel was er sprake van een andere invulling. Bij kasteel Lunenburg werd er besloten dat het neoclassistische huis, dat rond 1800 aan de woontoren werd gebouwd, moest verdwijnen. Bij kasteel Doornenburg werd gekozen het uiterlijk van rond 1660 te herstellen en alle latere toevoegingen te verwijderen. Na lange discussie koos men voor kasteel Nederhemert de verschijningsvorm van rond 1781, om zoveel mogelijk authentiek materiaal intact te laten. Zuylestein werd afgebroken, maar het poortgebouw werd gerestaureerd. Op het terrein werd een nieuw hoofdhuis gebouwd, met enkele reconstructies van het verloren gegane kasteel. Zo werd bewust de entreepartij gereconstrueerd naar die van het oude kasteel. ■

Deze bijdrage is gebaseerd op M. Bakker, 'Vernietiging en wederopbouw. Nederlandse kastelen en buitenplaatsen tijdens de Tweede Wereldoorlog'.

Zie www.kastelen.nl/publicaties onder rapporten voor de volledige literatuurlijst.

Literatuur

- Jaarverslag Nederlandsche Kastelenstichting, 1947.
- Meischke, R., 'Het stille einde van een bruisende restauratieperiode', *Jaarboek Monumentenzorg. Monumenten en oorlogstijd* (1995), pp. 79-94.
- Stuers, V. de, 'Holland op z'n smalst', *De Gids* (herdruk 1973).

Linksboven: Een interieur van het Overijsselse huis Windesheim, later geheel verwoest.

Links: De restanten van Windesheim, ca.1950.

Rechtsboven: Doornenburg na een grondige restauratie na de oorlog. Foto Hanneke Ronnes, 2004.

PRENTBRIEFKAARTEN

De NKS-prentbriefkaartencollectie

De NKS beschikt over een aantal uiteenlopende collecties: boeken, gravures, foto's en ook een omvangrijke verzameling prentbriefkaarten. In totaal omvat dit onderdeel ongeveer 20.000 stuks.

Uiteraard wordt de basis van de collectie prentbriefkaarten gevormd door de verzameling van Phons Schellart (van 1965 tot 1978 directeur van de NKS), die tot aan zijn overlijden in 1987 hieraan gewerkt heeft. Vervolgens is de collectie uitgebreid met verzamelingen van particulieren die deze aan de stichting hebben geschonken.

Daar hoort bijvoorbeeld ook de collectie van jonkheer A.E. Rutgers van Rozenburg (Baarn) bij. Bij het overlijden van deze begunstiger van de NKS in 2010 mocht de stichting een deel van zijn kasteelboekery en ook prentbriefkaarten met afbeeldingen van Nederlandse kastelen ontvangen.

Als documentair materiaal zijn prentbriefkaarten voor het werk van de stichting heel belangrijk, omdat zij een tijdbeeld weergeven. Indien we van een kasteel briefkaarten uit verschillende jaren naast elkaar kunnen leggen, geeft dat een goed overzicht van mogelijke veranderingen.

Wij zijn dan ook altijd bijzonder blij met schenkingen zoals die van de erven van A.E. Rutgers van Rozenburg. ■

BEDREIGDE KASTELEN

DOOR ANNEMIEKE WIELINGA

De particuliere eigenaar in de knel

In *Kasteelkatern* nr. 35 kon u lezen dat het voor veel particuliere eigenaren niet meevalt onder de huidige regelingen (zoals het BRIM) zichzelf en hun buitenplaats overeind te houden. Ook al zijn het hoofdhuis en/of de bijgebouwen op dit moment redelijk tot goed onderhouden, dan nog blijft de situatie precair. De huidige BRIM-regeling is niet voldoende om grote monumenten voortdurend in goede staat te houden. Dat geldt niet alleen voor kastelen en buitenplaatsen als bijvoorbeeld Oldengaarde (zie *Kasteelkatern* nr 35) in Drenthe die in goede staat van onderhoud verkeren. Het zijn vooral de huizen die met achterstallig onderhoud kampen die nu in de problemen zijn.

Sevenaer te Zevenaar (Gelderland)

Een voorbeeld daarvan is het Huis Sevenaer te Zevenaar. Een particulier bewoonde buitenplaats met een functie die geheel passend is bij dit monument.

In de literatuur bestond over Sevenaer lang grote verwarring. Er was sprake van een kasteel van het Huis Sevenaer. Lange tijd werden kasteel en huis als één object gezien. Het gaat echter om twee verschillende zaken.

Door de opgravingen verricht door de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN) onder leiding van de stadsarcheoloog Jan Verhagen in de jaren 1984 tot 1988 is duidelijk geworden dat er een kasteel Sevenaer heeft gestaan dat in ieder geval rond het midden van de veertiende eeuw bestond en twee bouwfasen heeft gekend. Met uitzondering van de periode 1368 tot 1401 of 1402 toen het in Gelderse handen was, was het bezit van de hertogen van Kleef. Het was een sterk slot met een muurdikte van ongeveer (uiteindelijk) vijf meter. Jan Verhagen heeft dat uitermate helder weergegeven in zijn artikel uit 1990.¹

De huidige buitenplaats Sevenaer echter, aan de oostzijde van de stad Zevenaar, is waarschijnlijk ontstaan uit de Hof van Sevenaer, behorend bij het kasteel. Dat betekent dat de ontstaansgeschiedenis ouder zou kunnen zijn dan de late zestiende eeuw, maar zekerheid omtrent dit gegeven ontbreekt.

Het is onbekend wanneer dit Sevenaer is gebouwd, maar men vermoedt dat dat rond 1575 moet zijn geweest. De bouwheer is waarschijnlijk Adriaan van Spierinck, gehuwd met Wendelina Schmulinck. De familie Schmulinck wordt in deze omgeving al in het midden van de veertiende eeuw genoemd. Onduidelijk is of er dan al een voorganger van het Huis Sevenaer stond op de zelfde plek als het huidige huis. Het huwelijk tussen Wendelina en Adriaan van Spierinck brengt het goed in handen van de familie Van Spierinck.

In 1736 verkoopt Carl Wilhelm van Spierinck Huis Sevenaer aan Otto graaf van Bylandt-Palsterkamp. Waarschijnlijk was het huis toen in een niet al te beste staat, gezien het feit dat de familie Spierinck er al generaties lang niet meer woonde. Ook van Bylandt verkoopt het huis en wel in 1776 aan Henriette Frederica van Rouwenoot. Deze doet het al snel van de hand, in 1785, aan Arnold Anthon Jan van Nispen. Vanaf dat moment blijft het tot op de huidige dag in handen van deze familie die zich naar het goed ging noemen. Zij heeft het toen vervallen goed weer tot nieuw leven gebracht.

Volgens de redengevende omschrijving van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) is het hoofdgebouw van Huis Sevenaer van een voornamelijk negentiende-eeuws uiterlijk. In zijn geschiedenis kende het gebouw, dat een L-vormige plattegrond heeft, een aantal ingrijpende verbouwingen in de eerste helft van de zestiende eeuw, in de eerste helft van de zeventiende eeuw (zoals de achtkantige traptoren) en vervolgens in de negentiende eeuw (onder andere de linkerzijgevel en de huidige ingang). Daarna volgde nog een verbouwing onder leiding van de architect Eduard Cuypers, die onder meer in 1907 de tweede ingang, rechts van de traptoren, tot stand bracht. Het bouwhuis, dat in neoclassistische stijl is gebouwd, dateert van 1868, de tuinaanleg en de duiventil waarschijnlijk ook. Daarnaast zijn er op de buitenplaats nog een groot aantal bijgebouwen en andere onderdelen te vinden waaronder een veeschuur, een bakhuisje, dienstwoningen, werkschuur en hondenhok. De landschappelijke tuin vertoont enige verwaarlozing, waardoor de oorspronkelijke aanleg deels is verdwenen.

Eigenaar en gemeente

De huidige eigenaar, jonkheer H.R.J.L. (Huub) van Nispen van Sevenaer, heeft het landgoed vanaf 1947 in eigendom en bewoont het sindsdien ook. Heel bijzonder is dat Huis Sevenaer nu de enige stedelijke buitenplaats in ons land is die nog geheel drijft op het (biologisch) landbouwbedrijf. Huub van Nispen heeft tegen alle stormen in het huis en het landgoed tot op de huidige dag weten te bewaren. Door vanaf het moment dat hij het goed in handen kreeg, zich te storten op de biologische landbouw en veehouderij heeft Huub van Nispen de buitenplaats de functie gegeven die er bij hoort. Op deze manier tracht hij voldoende

geld te genereren om Huis Sevenaer in stand te houden. En dat in een periode waarin een dergelijke exploitatie nog niet gebruikelijk was.

Dat is uiteraard niet mogelijk zonder hulp, met name niet zonder financiële ondersteuning. En juist dat laatste is op dit moment niet voldoende aanwezig en daarmee is het landgoed in gevaar. Samen met de gemeente Zevenaar zoekt de jonkheer nu naar een oplossing. Dat is jaren lang wel anders geweest. De gemeente probeerde in het verleden voortdurend, en vaak met succes, ten behoeve van woningbouw, industriële uitbreiding en nieuwbouw voor zorginstellingen, grond van het ooit 110 ha omvangrijke landgoed te bemachtigen. Op dit moment is het landgoed Sevenaer nog maar 45 ha groot. Allerlei juridische procedures tegen de gemeente, tot aan de Raad van State toe, hebben de jonkheer nu zover gebracht, dat hij geen geld meer heeft om zijn huis en landgoed naar behoren te onderhouden.

Sinds een jaar of drie is de houding binnen de gemeente echter veranderd en ziet men de waarde van het behoud

advertentie

Van Lierop
 Conserveert & Herstelt Hout | Verduijft Vocht

Een gezonde kijk op onroerend goed

Houtinsectenbestrijding | Zwamsanering
 Houtrestauratie met epoxytechniek | Isochips®-kruipruimteisolatie
 Vochtwering | Kruipruimterenovatie | Constructiedroging
 Heteluchtmethode | Zuurstofarmeluchtmethode | Microgolvenmethode
 Onderzoek met de videoscope | Inspectieabonnementen

**Vestigingen in: Alphen aan den Rijn | Liempde | Echt
 Heerhugowaard | Assen | Mechelen (B)**

www.vanlierop.nl

van de buitenplaats Sevenaer terdege in. In 2010 is een landgoedontwikkelingsvisie uitgewerkt om het landgoed te redden. De RCE, de gemeenteraad en de provincie ondersteunen deze visie. De gemeente heeft daarop een substantiële startsubsidie voor ambtelijke faciliteiten verstrekt.

De Ontwikkelingsvisie komt in het kort hierop neer dat door middel van het herstellen van de Kasteelboerderij (de laatste particulier functionerende kasteelboerderij in Nederland), het ondermeer ontwikkelen van een landgoedwinkel, restaurant, het vestigen van een zorgfunctie op het landgoed, educatieve projecten, een brasserie annex theeschenkerij en een bierbrouwerij het landgoed weer in ere wordt hersteld. Deze functies worden ondergebracht in de verschillende monumentale bijgebouwen op het landgoed. Uiteindelijk is het de bedoeling dat het landgoed door middel van al deze activiteiten zichzelf financieel kan bedruipen. Voor het herstel van de gebouwen echter bijdragen van buitenaf noodzakelijk.

De provincie heeft al een eerste bijdrage beschikbaar gesteld. Op dit moment is begonnen met een eerste herstel van een aantal gebouwen dankzij deze subsidie. Als eerste wordt de koestel hersteld en vervolgens de landgoedwinkel. Maar er zijn voor het totale herstel vele miljoenen nodig

De subsidieregelingen

Hoewel er op dit moment hard wordt gewerkt om het huidige Brim (besluit rijks rijksregeling instandhouding monumenten) te herzien en verbeteren, is het nog steeds behelpen. De huidige Brim-regeling biedt voor Sevenaer weinig soulaas en bovendien zou Sevenaer binnen deze regeling 40% van de materiaalkosten zelf moeten betalen. Dat is in dit geval niet haalbaar. Maar bovenal is er vanuit het Brim alleen subsidie beschikbaar voor monumenten die redelijk tot goed zijn onderhouden. Echter, monumenten met veel achterstand in het onderhoud, zoals Sevenaer, komen

dus niet in aanmerking. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ontving in het kader van Brim op 16 januari 2012 bijna 3000 aanvragen voor onderhoudssubsidie voor rijksmonumenten 700 meer dan vorig jaar. Dat betekent dat het beschikbare budget van 50 miljoen euro waarschijnlijk bij lange na niet toereikend zal zijn om al deze aanvragen te honoreren. Deze gang van zaken werd in 2011 onderkend. Daarom is gekozen om in 2012 twee groepen voorrang te geven bij de aanvragen. Aan molens, kastelen en buitenplaatsen die in 2006 een Brim-subsidie voor zes jaar hebben gekregen, omdat continuïteit belangrijk is bij planmatig onderhoud. Ook de aanvragen die in 2011 buiten de boot vielen krijgen voorrang (ongeveer 1800). Verder is het bedrag van de subsidiabele kosten verlaagd en komen de aanvragen met de laagste begroting eerder in aanmerking dan de hogere. Gaat het om restauraties met hoge kostenramingen dan komt een laagrentende lening in aanmerking, of de restauratiefondsplus hypotheek of (vanaf 2012) provinciale restauratiesubsidie.²

Het is te hopen dat er voor buitenplaatsen met zoveel achterstallig onderhoud als in het geval van Sevenaer snel een oplossing komt. ■

Noten

- 1 Verhagen, J.G.M., Het sterke slot "Sevenaer", in: 1990, Westerheem XXXIX; pp. 45-69,
- 2 Bron: www.cultureelerfgoed.nl.

blijven echter verborgen voor het grote publiek zolang ze slechts zijn vastgelegd in rapportages. Daarom heeft de Stichting Slot Loevestein besloten een zesdelige serie uit te brengen waarin al deze informatie op een aantrekkelijke manier wordt gepresenteerd. Vorig jaar verscheen het eerste deel, dat de bouwgeschiedenis vanaf de veertiende eeuw tot onderwerp heeft. Het verhaal begint met Dirc Loef van Horne, die een stukje land bezit aan de grens met Gelre en Holland, aan de rivier. Bij de belegering van het nabijgelegen kasteel Heusden werd daarop een blokhuis gebouwd door Dirc, maar het kan ook zijn dat hij de toren bouwde om de temperatuur van het politieke water te testen. Zou de graaf van Holland hem meteen afstraffen vanwege dit particuliere initiatief of kon hij deze toren uitbouwen tot een eigen kasteel? Dat laatste leek het geval en in de decennia die volgden, breidde Dirc zijn versterking flink uit. Dat kostte behoorlijk wat geld en als extra inkomstenbron richtte Dirc een illegale riviertoel in. De klachten over zijn afpersingstechnieken bereikten de oren van de graaf, die er een mooie aanleiding in zag om het hem misschien toch niet geheel welgevallige kasteel te bezetten. Hij stelde een eigen kastelein aan. Loevestein raakte betrokken in verschillende oorlogen, zowel in de Hoekse en Kabeljauwse Twisten, als in de strijd met de Spanjaarden en de Fransen. Dat betekende dat het militair belangrijke Loevestein iedere keer technisch werd vernieuwd en dat liet zijn sporen na in het gebouw, de voorburcht en de omringende wallen en torens. Het bouwhistorisch onderzoek van de laatste jaren geeft daarover veel informatie die in deze fraai vormgegeven uitgave helder uiteengezet wordt. Veel plattegronden

BOEKEN

DOOR FRED VOGELZANG

**K. Dijksta e.a.,
Slot Loevestein ontrafeld.
650 jaar bouwgeschiedenis.
Poederloijen 2011,
ISBN 978 90 7808 611 6**

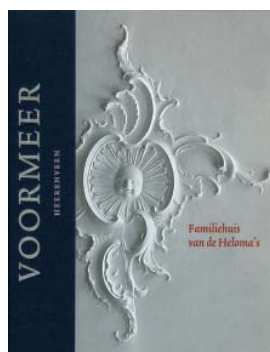
Loevestein mag zich verheugen in een grote hoeveelheid onderzoeksgegevens. De inzichten die daaruit te destilleren zijn,

en reconstructietekeningen bieden een duidelijk inzicht in de verschillende stadia die Loevestein heeft doorgemaakt. Een en ander wordt ook geplaatst in een bredere context. We zien uit naar de volgende delen!

R.J. Wielinga, B. van Haersma Buma en R.L.P. Mulder-Radetzky,
Voormeer, Heerenveen.
Familiehuis van de Heloma's.

z.p. 2011, ISBN 90 6190 279 5

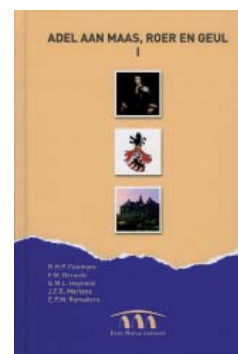
Vlak bij Heerenveen werd ergens in het begin van de zeventiende eeuw een klein buitenhuis gebouwd, waarbij ook al een eenvoudige tuin, boomgaard en weilanden behoorden. Een paar jaar later kocht jonkheer Gerrit van Sickinga het aan. Hij was een van de eigenaren van een veencompagnie en liet het huis waarschijnlijk verfraaien. Begin achttiende eeuw kwam deze buitenplaats, inmiddels Jonkershuis geheten, in handen van de Amsterdamse koopman Johannes de Jong. Hij doopte het om in Voormeer en liet een nieuwe tuin aanleggen, met zomerhuis, een grot en een jachthuisje. De aanleg lijkt geïnspireerd op de buitenplaatsen langs de Utrechtse Vecht. Johannes' kleindochter trouwde met Nicolaas van Heloma, een vermogende vervener. Het oude Voormeer laten ze afbreken en vervangen door een luxer, moderner en flink groter huis. De familie blijft lange tijd eigenaar – vandaar de ondertitel van het boek. Het omslag van deze uitgave wordt gesierd door een foto van rococo-stucwerk, waaraan in het boek een apart hoofdstuk gewijd is. Niet alleen stucwerk verfraait het interieur, er is ook goudleerbehang aanwezig. De auteurs leggen de nadruk op de bouwhistorie, met afsluitend af-

zonderlijke hoofdstukken over de tuin, de bijbehorende boerderij en de theekoepel. De bewoners komen slechts summier aan de orde. Het goed Voormeer is in de twintigste eeuw ingrijpend aangetast door de aanleg van een snelweg. Een aantal thema's komt nauwelijks aan bod: in hoeverre past de bouw en de architectuur van een buiten als Voormeer in de bredere geschiedenis van de streek? Wat is de sociale betekenis van zo'n landhuis en hoe zijn de relaties met families in de omgeving? Wat is de economische en politieke rol van dergelijke families? Hopelijk leiden de summieri aanzetten tot die thema's in de toekomst tot een nieuwe uitgave van de beheersstichting.

R.H.P. Coumans e.a.,
Adel aan Maas, Roer en Geul I. Studies over adelsgeschiedenis van Limburg, Valkenburg 2009,
ISBN 978 90 79444 06 9

De samenstellers van deze reeks zien de adel als belangrijkste drager van de Limburgse geschiedenis, zeker tot in de negentiende eeuw. Omdat het onderzoek naar die sociale groep in Limburg nog nauwelijks van de grond is gekomen moet deze serie daarin verandering brengen. In het eerste deel zijn zeven bijdragen opgenomen van vijf verschillende auteurs. Het openingsartikel is een uitwerking van een lijst van aanwezige edellieden op een zestiende-eeuwse landdag, met biografietjes van de genoemde personen. Helaas ontbreekt verder ieder kader of uitwerking. De bundel zou gebaat zijn geweest met een kort historiografisch overzicht van wat er aan adelsonderzoek in Limburg tot nu toe heeft plaatsgevonden, wat daaruit de belangrijkste conclusies zijn en welke zaken met name nog onderzoek verdienen. Ook een korte geschiedenis van de adel in het gewest, hoe onvolledig ook vanwege het gebrek aan onderzoek, zou de lezer enig historisch kader hebben kunnen bieden. Het is verheugend te zien dat de Limburgse adelsgeschiedenis geliefd is bij een gevarieerde groep onderzoekers: pedagogen, informaticaspecialisten, beeldend kunstenaars, uitgevers en conrectoren.

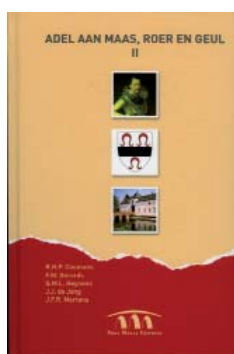
De bundel bevat twee biografische schetsen van Limburgse landcommandeurs van de Duitse Orde, de zestiende-eeuwse Edmond von Bocholtz en Caspar Anton von der Heyden uit de achttiende eeuw. Die laatste maakte binnen de Orde vooral carrière doordat hij beschikte over goede connecties, als landscommandeur speelde hij een weinig positieve rol. Dat kwam vooral omdat al zijn energie opging aan zijn persoonlijke politieke loopbaan. De Duitse Orde kwam consequent op de tweede plaats. De tweede beschreven landscommandeur bouwde gestaag aan zijn loopbaan binnen de organisatie en bereikte na twee decennia de top. Hij erfde een organisatie die er financieel niet best voor stond. Dat werd verergerd doordat het goed Diepenbeek werd aangekocht, wat wel paste in het creëren van grondbezit rondom de eigen balije van Alden Biesen, maar waarvoor feitelijk de middelen ontbraken. Deze bijdrage is een mooie illustratie van de vermenging van familiebelangen en maatschappelijke rol. De commandeur werd door omstandigheden familiehoofd en kwam toen in een loyaliteitsconflict. Voor zijn collega's binnen de Orde ging hij te ver buiten zijn boekje met het bevoordelen van familieleden.

Eveneens biografisch van opzet is de bijdrage van Lou Heydens over graaf Maximiliaan d'Ansembourg, de bekende nationaalsocialist. De auteur wil onderzoeken hoe iemand uit de adel voor deze beweging kon vallen. Het is opvallend dat belangrijke studies over de populariteit van het fascisme in Limburg door de auteur niet in zijn bronnenlijst zijn opgenomen. Dat is vooral jammer, omdat de relatie tussen fascisme en de

rooms-katholieke kerk daarin vaak een hoofdrol speelt en deze relatie ook bij d'Ansembourg van belang blijkt. Als hij lid wordt van de NSB, legt hij de nadruk op zijn religieuze achtergrond. Het is daarom verwonderlijk dat hij lid blijft nadat de katholieke kerk openlijk afstand neemt van de fascistische beweging. Ook na de oorlog noemt d'Ansembourg zijn geloof niet meer als reden voor zijn toetreding. Bij een dergelijk onderwerp is wetenschappelijke distantie lastig en daar worstelt de auteur ook enigszins mee.

**R.H.P. Coumans e.a, red.,
Adel aan Maas, Roer en Geul II. Studies
over adelsgeschiedenis in Limburg,
Valkenburg aan de Geul 2010,
ISBN 978 9079444 07 6**

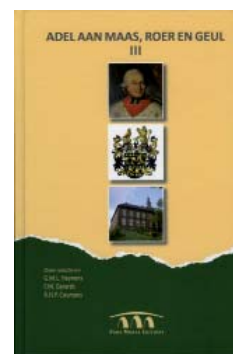
De bekende elitehistoricus Joop de Jong opent de tweede aflevering met een inleiding die beter in het eerste deel past, maar helaas nog geen programmatische opzet biedt of een op Limburg toegeschreven historiografie. Misschien is het daarvoor nog te vroeg en volgt die na nog een aantal afleveringen. Het is een prestatie om een reeks zoals deze te beginnen en vooral om hem te continueren. De tweede bundel bevat net als de eerste een aantal biografische schetsen. Onderwerp zijn onder andere Christine barones de Loë, geschreven door haar gewezen kamerheer. De auteur houdt vast aan de bij dat beroep horende discretie. Na een korte inleiding tot haar huwelijk worden decennia overgeslagen en pakt hij de draad pas weer op als ze op middelbare leeftijd weduwe is geworden. Ze lijkt zich dan vooral bezig te houden met het bewaken van haar stand en dat kan zijn ingegeven door onzekerheid over haar

eigen status. Haar moeder is namelijk niet van geheel smetteloze afkomst. Ook de andere bijdragen in deel 2 beschrijven vooral personen of families. Een meer thematische benadering van het verschijnsel adel ontbreekt. Het artikel 'Het uitzicht van alle streven' lijkt zich te willen richten op de ambities van een adellijke familie, maar erg expliciet wordt dat niet uitgewerkt. De conclusie wijst in de richting van het bereiken en vasthouden van status of 'hoogheid', maar waarop die these is gebaseerd, blijft onduidelijk. Vooral in de keuze voor huwelijkspartners komt dit tot uitdrukking en daarmee sluit deze theorie aan bij de levensopvatting van barones De Loë die gebukt ging onder de mesalliance van haar vader.

**G.M.L. Heynens, F.M. Gerards en
R.H.P. Coumans, red.,
Adel aan Maas, Roer en Geul III. Studies
over adelsgeschiedenis van Limburg,
Valkenburg aan de Geul 2011,
ISBN 978 90 79444 10 6**

In de derde aflevering in de serie over Limburgse adel gaat het opnieuw over stand ophouden en familierelaties. De bundel opent met een biografie van Friedrich Bentinck, uit de katholieke tak van dat geslacht, die na een standesgemässe opvoeding opgenomen wordt in de Duitse Orde maar zoveel schulden maakt dat hij zijn familie met zijn onophoudende verzoeken om geld tot wanhoop drijft. Hij dreigt zich tot overmaat van ramp in de armen te storten van een ongeschikte Engelse gravin, al is onduidelijk om wie het gaat. De kandidaat die de auteur opvoert, lijkt onwaarschijnlijk: ze is pas 13 als de toen al 41-jarige Bentinck het met haar moet hebben aangelegd. Ook in de tweede bijdrage speelt geld een rol: de ondergang van de familie Van Elmpst door grote schulden. Die schulden hebben deels betrekking op een leven van conspicuous consumption, wat een kenmerk is van de adellijke levenswijze. Althans, steeds opnieuw komt in deze bijdragen aan de orde, dat gedrag en uiterlijk vertoon van levensbelang zijn voor de identiteit van de edelman.

Kenmerkend voor de Limburgse adelsgeschiedenis zijn de hechte banden met families in België en Duitsland. De samenstellers zien Limburg als een typisch grensgebied, waar cultuur, taal en sociale en politieke verbanden over de staatkundige grenzen heen vloeien. Limburg zelf bestaat uit verschillende delen met een heel verschillende geschiedenis. Het noorden wordt door Gelderland beïnvloed, het zuidelijk deel heeft sterke relaties met bijvoorbeeld Luik en het Rijnland. De keerzijde van het standsbewustzijn is het ontkennen van 'onedel' gedrag. De samenstellers proberen ook die zijde van hun onderwerp te belichten om de werkelijkheid geen geweld aan te doen. De laatste bijdrage concentreert zich op het leven van Alide von Schrader, die in een seksschandaal terecht komt. De zoon van de ijzeren kanselier Bismarck wilde nogal eens feestjes geven die uit de hand liepen en bij die orgies werd ook de naam van Alide genoemd. Het mondt uit in een chantagezaak waar de politie bij betrokken raakt. Er vindt zelfs een duel plaats, waarbij de man van Alide het leven laat. Alide vlucht uit Berlijn en trekt zich terug in kasteel Oost in Valkenburg, waar vervolgens een legende rondom haar ontstaat als adellijke dame die maar liefst hofdame van vier keizers was. Dit soort schandalen kwam ook voor in de Engelse aristocratie en bekend is dat diverse Oranjetelgen zich in Parijs al evenzeer misdroegen. Het lijkt er op dat de adellijke levenswijze meer facetten telde, maar dat de eer van de familie vooral voor de buitenwereld hoog gehouden diende te worden. Wat de adel binnenskamers dreef, had daarop weinig invloed. Hier ligt een mooi onderzoeksterrein braak.

In 1852 schrijft Harriet Beecher Stowe 'De negerhut van oom Tom', waardoor voor het eerst het grote publiek wordt gewezen op de mensonterende kanten van slavernij en mensenhandel. In datzelfde jaar wordt Donatus opgericht. Sinds die tijd verzekeren wij kerkgebouwen, monumenten en zorginstellingen. Zonder winstoogmerk. Met veel expertise. Voor meer informatie zie www.donatus.nl of bel 073 - 522 17 00.